

**SH.SEYTOVTÍN «XALQABAD» ROMANÍNDAGÍ SINONIMLERDÍN
JASALÍWÍ**

Turdımuratova M.Sh.,

filologiya fakultetiniń 4-kurs studenti Ájiniyaz atındaǵı NMPI

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18903227>

Аннотация. *Мақаллада «Халқабад» романındaǵı синонимлердің жасалыwı hám қолланылуwına тоқталып, синонимлердің сөзлердің көп мániligi тийкарında, affiksaciya usılı арқалы, tildegi сáykes мánili сөзлер менен, басқа tillerden awısqan сөзлер арқалы, jeke сөздің пúтин bir frazeologiyalıq сөз dizbegi менен синонимлик сáнарларды қурап жасалыwı úyrenildi.*

Таяныш сөзлер: *синоним, синонимлердің жасалыwı, синонимлердің жасалыw жolları, сөздің көп мánililigi, frazeologizmler, dialektlik сáнарлар.*

Abstract. *The article focuses on the formation and use of synonyms in the novel "Xalqabad" and examines the formation of synonyms based on the polysemy of words, through the affixation method, with words with corresponding meanings in the language, through words borrowed from other languages, and the formation of synonyms with a whole phraseological phrase.*

Key words: *synonym, synonyms' formation, synonyms' formation paths, word's polysemy, phraseologisms, dialectal similarities.*

Аннотация. *В статье основное внимание уделяется образованию и употреблению синонимов в романе "Халкабад" и рассматривается образование синонимов на основе многозначности слов, посредством метода аффиксации, со словами с соответствующими значениями в языке, через заимствованные из других языков слова и образование синонимов со всей фразеологической единицей.*

Ключевые слова: *синоним, образование синонимов, пути образования синонимов, многозначность слова, фразеологизмы, диалектные сходства.*

Házirgi qaraqalpaq tilinde kópshilik sinonimler sózdiń kóp mániligi tiykarında dóregen sózler bir-birine baylanıslı bir neshe mánilerde qollanılganda, sol mánilerdiń bir qatarı ekinshi bir sóz mánisi menen sáykes kelip qaladı. Sonıń nátiyjesinde forması boyınsha hár túrli, al mánisi jaǵınan derlik birdey, biraq bir-birinen qanday da bir belgisi arqalı ajıralatuǵın sózlerdiń qatarı payda boladı. Máselen, kóp mánili **ayaq** degen sózdi alıp qarayıq. Bul sózdiń tiykarǵı tuwra mánisi janlı zatlardıń denesiniń belgili bir bólegin ańlatadı: adamnıń ayaǵı, qoydıń ayaǵı, qustıń ayaǵı, taǵı basqalar. Ol tek usı mánisinde emes, al bunnan басқа awısqan bir neshe mánilerdi de ańlatadı: japtıń ayaǵı, jumıstıń ayaǵı t.b. Bunda ol japtıń aqırı, jumıstıń aqırı degen sóz dizbeklerindegi aqırı degen sóz benen derlik bir mánilikke iye boladı. Olay bolatuǵın bolsa kóp mánili ayaq sózi joqarıdaǵı awısqan mánisinde aqırı degen sózdiń sinonimi bola aladı. Sonday-aq, **ashıw** degen feyil sózdiń tiykarǵı tuwra mánisi bekitiliwli bir nárseni ashıw (esikti ashıw, qaqpıqtı ashıw) bolıp tabıladı. Al bul sóz usınıń menen birge qılmıstı ashıw, sırdı ashıw usaǵan sóz dizbeklerinde tabıw

mánisindedede awmasıp qollanıladı. Bunday jaǵdayda kóp mánili ashıw sózi tabıw degen sózdiń sinonimi bola aladı.

Qaraqalpaq tilinde sózdiń kóp mániligi tiykarında sinonimlerdiń payda bolıw usılı jedel usıllardıń biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan kóp mánilik tiykarında dóregen sinonimler tilimizde júdá kóp ushırasadı. Máselen, suwıq adam -qáhárli adam, máseleni qaraw -máseleni talqılaw, istiń kózi -istiń usılı, ádisi qurı sóz -paydasız sóz hám t.b. Mısalı: Biraq *arttaǵılargá* qarawlap júriń. Kóshten *izde* qalǵanlar soqpaqtan adasıp bir jerde osharılp qalmasın (90-bet). Bul máhállerde ashıq kún *túnergen bulttıń* arasınan shıǵıp óziniń ashıq nurlı sáwlesin salıp taǵıda bulttıń arasına kirip joq bolıp ketti (43-bet). *Qara bultlar* tutasıp áste-aqırın salmaq penen dáryanıń ústinde qalqıdı (43-bet)

Mısallarda berilgen qara bult hám túnergen bult degen sóz dizbeklerindeki qara, túnergen degen sózlerdi bir-biri menen salıstırıp qarasaq, onda túnergen degen sinonimi ótkirliǵı, obrazlılıǵı, kórkemliǵı qara degen sinonimnen anaǵurlım kúshli seziledi. Sonlıqtan da usınday kóp mánilik tiykarında payda bolǵan sinonimler ádebiy shıǵarmalarda kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında júdá jiyi qollanıladı.

Romanda qollanılgan sinonimlerdiń jasalıw jollarına názer awdarıp óteyik. Mısalı: Tóbemizde qansha qara bult bolmasın, olar bizlerdi jeńe almaydı (215-bet). Olardıń barıp jetkeni yamasa jetpegeni bizge qarańǵı (215-bet). Boranlı jel qutırıp topıraqlardı aspanǵa sapıradı (88-bet). Bul mısallarda tóbemizde qansha qara bult bolmasın, qarańǵı, jel qutırıp sózleri qollanılgan, biraq olar mısallarda tuwrı mánisinde qollanılıp turǵan joq. Tuwra mánisine keletuǵın bolsaq, tóbemizde qara bult dizbegi aldımızda qansha dushpanımız bolmasın bizge *qarańǵı*- bizge *belgisiz*, jel qutırıp-samal uyıtqıp sózleri menen sinonim bolıp keledi. Bul jerde belgisiz sózi menen qarańǵı, uyıtqıǵan sózi menen qutırǵan sózi sáykes kelip sinonimlik xızmet atqarıp tur. Sinonimlerdiń bunday jasalıwı sózlerdiń kóp mániligi tiykarında payda bolǵan. Kóp mánilik tiykarında payda bolǵan sinonimler shıǵarmada kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında júdá jiyi qollanılgan.

Tildiń sózlik quramı mudamı úzliksiz rawajlanıp otıratuǵınlıqtan, waqıt ótken sayın ol bayıp baradı. Leksikanı bayıtatıuǵın tiykarǵı baǵıt, jol hárbir tildiń ózine tán sóz jasaw, jańadan sózler quraw, yaǵınıy sóz jasalıw usılları bolıp tabıladı. Tildegi sinonim sózler qıyın hám qospa bir tarawı bolǵanlıqtan olar da kóbinese usı usıllar arqalı payda bolǵan. Ásirese, tildegi sinonimlerdiń kóbeyiwine tiykar bolatuǵın usıllardıń biri affiksaciya usılı ekenliǵı anıq seziledi. Mısallar: Qáne qızlar bir-bir sanaqtan shıǵardıń ǵoy, endi *qapa* kewlimizdi xoshlap shıńqobız sherti, qosıq aytıp, kewil kótereyik (3-bet). Keltirilgen mısallardaǵı qapa - kewilsiz sózleri bir-birine

sinonim bolıp tur. Al «kewil» sózine «-siz» affiksleriniń qosılıwı arqalı olardıń mánileri ózgerip, jańa sóz jasalǵan.

Sonday-aq, qaraqalpaq ádebiy tili leksikasındaǵı sózlerge -biy, -na prefikslerdiń qosılıwı menen de sinonimlik qatarlar dórelip otıradı. Mısalı: Al házir qabırǵası qayısıp, qartayǵan shaǵında bul júkti kóteriwge ol *dármansız* (26-bet).

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde -biy hám -na affiksleriniń aktivligi joyılıp, ornına -sız, -siz affikslerin aktiv qollanıladı. Bunday prefiks arqalı jasalatuǵın sózler ónimli xarakterge iye bola almaydı. Sonlıqtan olar sinonimlik qatar dúziwde de ónimli xarakterge iye bolmay az ushırasadı.

Jergilikli dialektlerdiń birewine tán geypara sózler qaraqalpaq ádebiy tilindegi sáykes mánili sózler menen qatar qollanılıp ta sinonimler dóreydi. Máselen, seksewil-sazaq, shırpı-gúkirt, máyek-jumırtqa, jel-samal taǵı basqa. Qaraqalpaq tilinde bul jol menen dóregen sinonimler oǵada az, sheklengen sanda ǵana dialektlik shıǵısqa tán sinonimlerdiń házirgi kúnde qollanılıwı jedelligi de birdey emes. Máselen, gúgirt, jel uqsalǵan sinonimler sazaq, jumırtqa usalǵan sinonimlerde qaralanda jiyirek qollanıladı. Sonıń menen birge olardıń geyparalarınıń elede bolsa dialektlik sıpatı sezilip turǵanı menen tilimizde burınnan kiyatırǵan turaqlı sóz dizbekleriniń quramında ushıraytuǵının kóremiz. Mısalı: Quptan bolıwdan aspandı qara bult qaplap, arqadan qattı arqadan qattı *samal* esti (15-bet). Biraq ızǵırıq *jel* emes, báhárgi qawpek *samal* (142-bet).

Shıǵarmada geypara sózler qaraqalpaq ádebiy tilindegi sáykes mánili sózler menen qatar qollanılıp ta sinonimler dóregen. Mısalı: Men sizler ushın tuwıldım, arnamısıńızdı jawıńızdan alıp beriwge *gellem* ketkenshe turaman. (32-bet). Bir gezde jılayjaq edi, kózinene jas shıqpadı, *bası* meń-zeń boldı. (16-bet) Gelle hám bas sinonimleri dialektlik shıǵısqa iye bolıp, olardıń qollanılıwı da hár qıylı, máselen, xalıq tilinde «gelle keser» degen sóz dizbegi bar, al házir gelle sózine qaralanda bas sózi aktiv qollanıladı. Sinonimlerdiń dialektlik shıǵısqa iye bolıp qollanılıwı, dórewi shıǵarmada az, sheklengen bul zańlı jaǵday dep esaplawǵa boladı. Sebebi hár qanday kórkem shıǵarma belgili bir sóz sheberi jazıwshı yaqi shayır tárepinen ádebiy til normaların qatań saqlaǵan halda jazıladı.

Qaysı tildiń sózlik quramın alıp qarasań da, onıń belgili bir toparı basqa tillerden awısqań sózler ekenligi kórinedi. Bir tilden ekinshi tilge sóz awısıw, álbette, sol xalıqtıń basqa xalıqlar menen ekonomikalıq hám mádeniy qatnasıqlarınıń nátiyjesinde boladı.

Qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlar menen usınday qatnasları tiykarında sırttan kirgen kópshilik sózler sáykes mánili túpkilikli sózlerdiń sinonimlik sınırların payda

etti: mańlay-peshana, dawıs-hawaz, biyik-bálent, dáwir-zaman, qonaq-miyman, kók-aspan, jayaw-piyada, tez-dáriw hám taǵı basqa.

Bul sinonimlerdiń birinshileri qaraqalpaq tili leksikasındaǵı túpkilikli sózler bolsa, ekinshileri tájik-parsısha shıǵısqa iye sózlerden ibarat. Bulardıń barlıǵı da kúndelikli pikir alısıw jaǵdayında jiyi qollanılıp kiyatır. Mısalı: Jıldıǵı *kárin* etip bulardıń bul jaǵaǵa kelip mákan basqanına bir ay boldı (49-bet). Joqarıda kórip ótkenimizdey kár, zaman sózleri biziń tilimizge basqa tillerden kirgen, yaǵınıy tájikshe, parısha shıǵısqa iye sózler bolıp esaplanadı. Bulardıń barlıǵında kúndelikli pikir alısıw procesinde aktiv qollanılıp júr.

Shıǵısı jaǵınan arab tiline tiyisli bir qatar sózlerde qaraqalpaq tili leksikasındaǵı sáykes túpkilikli sózler menen sinonimlerdi dúzedi. Mısalı: Bir qıyalı: jigiter menen ket-dedi tiri bolsań *xalıq* aldında abroylı bolıp qaytasań (15-bet). Bul mısalda xalıq sózi arab tilinen kirgen sózlerden bolıp, sinonimlik máni berip tur

Qaraqalpaq tilinde sinonimler toparınıń kóbeyiwine rus tiliniń, sonday-aq, rus tili arqalı basqa tillerden awısqań sózlerdiń táhiri óz aldına. Bul qubılıs ásirese sońǵı waqıtları XX ásirde rus xalqı hám basqada tuwısqań xalıqlar menen hár tárepleme qatnastıń burında bolıp kórmegen dárejede kúsheyiw hám rawajlanıwı nátiyjesinde boldı. Mısalı: Dem alısın bayqaydı, *temperaturasın* ólsheydi (144-bet). Mısalda kórip turǵanımızday qaraqalpaq tilindegi *temperatura* sózi sinonimlik sınań bolıp, qaraqalpaq tili leksikasınıń keńeyiwine tásirin tiygizgen. Jazıwshı óz dóretpesinde sinonimlerdi qollanıwda rus tili hám basqa tillerden ózlesken sinonimlerdi sheber paydalana bilgen.

Qaraqalpaq tilinde sinonimlerdiń frazeologiyalıq sóz dizbekleri esabınana payda bolıwı kóbirek kózge túsedı. Bunda jeke sózdiń pútin bir frazeologiyalıq sóz dizbegi menen sinonimlik sınańlardı quraw jaǵdayları ushırasadı. Máselen, ashıwlandı, túnerdi degen sóz menen qabaǵı qarıs jabıldı, qabaǵı úyildi, talastı degen sóz benen qızıl qanat boldı, aytpaw degen sóz benen awızǵa bek bolıw, batır degen sóz benen er júrek, qorıqpaw degen sóz benen shaytanı silkinbew degen sóz dizbekleriniń mániileri tuwra keledi. Tiykarınan bular frazeologiyalıq dizbekler (oborotlar) idiomalar, obrazana ekspressivlik sózlerdiń dizbekleri arqalı quralıp otıradı. Mısalı: Aldaǵı úyde otırǵan adam dalaǵa shıǵıp baratırǵanda kiyatırǵan adamlarǵa kózi túsip, *júregi suw etip qalıp*, kóziniń aldı tındı (12-bet).

Frazeologiyalıq sóz dizbegi mánilik jaqtan birdey bolǵanlıqtan óz ara sinonim bolıp tur, yaǵınıy eki sóz dizbegide qorqıw degen mániini bildiredi.

Sinonimlerdi keń kólemde izertlew túrkiy tillerde sońǵı jılları ǵana qolǵa alınǵan. Qaraqalpaq til biliminiń leksika tarawı 1960-jıllardan keyin qolǵa alınıp,

qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikalıq sinonimleri de izertleniw obektine alındı. Tildegi sinonimler adamlardıń oylanıwınıń rawajlanıwı arqalı dúnyadaǵı zatlardıń, leksikalıq sinonimler sanı jaǵında, sinonimlik qatarı jaǵında júdá bay. Olar óz ara birinen mánilik jaǵınana da, stillik jaǵında ayırıqshalanadı. Olar kúndelikli pikir alısw procesinde mánini eń názik boyawlarına shekem bir-birimizge jetkeriw ushın xızmet etedi hám bular aytılatuǵın pikirdi hár tárepleme ózgerip, tildi hár qıylı baǵdarǵa buradı. Sonlıqtan da tildegi leksikalıq sinonimler tildiń baylıǵın kórsetetuǵın kórsetkish dewge boladı.

Biz joqarıda «Xalqabad» romanındaǵı sinonimlerdiń jasalıwı hám qollanıwı boyınsha toqtap óttik. Romanda sinonimlerdiń qollanıwı órisi boyınsha shıǵarmanıń kórkemligin, jazıwshınıń sheberligin, hár qıylı obraz jasaw ushın sinonimlerdi túrli usıllar menen paydalanǵanlıǵın kórip shıqtıq.

Juwmaqlap aytqanda, romanda sinonimlerdiń atqaratuǵın xızmeti, tutqan ornı ayırıqsha. Hár bir sóz sheberi sóz mánilerinen durıs paydalansa belgili bir oydı brieshi leksikalıq mániler arasındaǵı baylanıs esapqa alınadı, sol arqalı jazıwshınıń pikiri obrazlı boladı.

Ádebiyatlar:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология, Нөкис, 1994.
2. Сейтов Ш. Халкабад. Нөкис, 1993.
3. Қәлендеров М. Қарақалпақ тили синонимлериниң қысқаша сөзлиги, Нөкис, 1990.
4. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилинде синонимлер, Нөкис, 1985.